

Корнелія Зольдат

Опис «Московії або Білої Русі» Річарда Ченслера як літературна конструкція

Коли наші торговці помітили, що вітчизняні товари, які раніше іноземні купці завзято купували, не тільки знизилися в ціні, а й, будучи вивезені зарубіж, заледве мали попит, а на закордонні вироби ціна непомірно підвищувалася, то в Лондоні декілька поважних осіб, котрі піклувалися про користь держави, почали думати, як би зарадити цьому горю¹.

Цими лаконічними словами керманіч Річард Ченслер у своєму тексті про подорож до Московії описав причини цієї експедиції. У 1552 р. дехто з лондонських купців міркував над тим, куди можна було б продавати свої товари. У цей час, як і раніше, це була переважно готова тканина або вовна. Посередниками у торгівлі з німецькими землями, Лівонією і Новгородом були ганзейські купці². Фактична монополія Ганзи на торгівлю тканинами у Північній Європі створювала проблеми англійським купцям, не пов'язаним із цією організацією. У середині XVI ст. Англія була невеликою країною з населенням не більш, ніж три мільйони. Вона виробляла на експорт тканини і вовну, які продавали через Амстердам і Кале³. Обсяги виробництва тканин і вовни зростали впродовж XVI і XVII ст., а у 1540-і рр. в Англії та Вельсі налічувалося одинадцять мільйонів овець. Англійська Корона збирала податки з експорту цих товарів, а отже мала інтерес у торгівлі⁴.

Однак, після Реформації Корона була у скрутному фінансовому становищі. Англійські купці на початку століття втратили ринки у Голландії і не могли самостійно пробитися на азійські ринки, які контролювали португальці. Складною була й внутрішня релігійна ситуація. За Генріха VIII

1 R. Chancellor, "The First Voyage to Russia," *Rude & Barbarous Kingdom. Russia in the Accounts of Sixteenth-Century English Voyagers*, ed. by Lloyd E. Berry and Robert O. Crummey (Madison, Milwaukee, London, 1968), 9.

2 A. Huang, *Die Textilien des Hanseraums. Produktion und Distribution einer spätmittelalterlichen Fernhandelsware* (Köln — Weimar — Wien, 2015), 124, 174–175, 218–219.

3 D. W. Palmer, *Writing Russia in the Age of Shakespeare* (Aldershot, 2004), 3–5.

4 K. Mayers, *North-East Passage to Muscovy. Stephen Borough and the first Tudor Explorations* (Thrupp — Stroud — Gloucestershire, 2005), 1–2; T.S. Willan, *The Muscovy Merchants of 1555* (Manchester, 1955), 2–3; T.S. Willan, *The Early History of the Russia Company 1553–1603* (Manchester, 1965), 2–3.

Англія пережила Реформацію Церкви⁵. По смерті Генріха у 1547 р. почалися народні повстання і заворушення через те, що економічний рівень життя у 1540-х рр. знизився, землевласники підвищили оренду і почали огороджувати землю, місцеві мануфактури зупинялися, ціни зростали, заробітки знижувалися. До того ж бідні врожаї 1549–1551 рр. спричинили голод⁶.

Щоб вирішити свої економічні проблеми, у середині XVI ст. англійські купці заснували перше акціонерне товариство (joint stock company), пізніше відоме як «Московська компанія». Її початковою метою було вийти на нові ринки збуту в Азії і, зокрема, Китаї, через північний морський шлях⁷.

Керівник експедиції, сер Г'ю Вілловбі, разом з екіпажем двох кораблів помер у Північному морі⁸, а головний керманіч флоту й капітан останнього з кораблів Річард Ченслер поплив не в Китай, а до гирла Північної Двини біля міста Холмогори⁹. Коли він дізнався, що знайшов північний шлях до Московії, то змінив свої плани і відправився як посол короля Едуарда до Москви¹⁰. Він був прийнятий царем Іваном IV Грозним і передав йому подарунки, передбачені для імператора Китаю.

Цар Іван підтримав ідею торгівлі і дипломатичних зносин з Англією, з яких він надалі активно користався, і погодився на укладання договору про економічні зв'язки між Московією та англійською торговельною компанією¹¹. Наприкінці XVI ст. збирач географічних відомостей Річард Гаклюйт у своєму збірнику *Книга подорожей* опублікував два тексти Ченслера про невдалу північну експедицію до Китаю, «віднайдення» шляху через Біле море до Московії і укладання торговельного договору з царем¹².

Головною метою творів Ченслера було принизити значення початкової ідеї пошуку північного маршруту в Китай для торгівлі прянощами, а замість цього почати торгівлю з Московією, оскільки він домогся отримання царської грамоти про торгівлю монополію для англійців у цій країні. А це означало, що він зміг виконати головне завдання — знайти ринки для англійських тканин.

Один текст Ченслера було адресовано купцям акціонерної компанії, щоб переконати їх торгувати з Московією замість пошуків нового шляху в Китай.

5 *The Oxford History of Britain*, ed. by Kenneth O. Morgan (Oxford — New York, 1988), 282; Baker C. *Religion in the Age of Shakespeare* (Westport, Connecticut — London, 2007).

6 K. Mayers, *North-East Passage to Muscovy*, 2–3; Зольдат К. Балтика, Россия и английская торговля в XVI веке. Почему в XVI в. англичане приплыли в Россию не через Балтику, а через Белое море? *Балтийский вопрос в конце 15–16 вв.* Под ред. А. Филошкина. Москва, 2010, 41–43.

7 K. Mayers, *North-East Passage to Muscovy*.

8 R. Chancellor, "The First Voyage to Russia," 16; Mayers K. *North-East Passage to Muscovy*, 67–68.

9 R. Chancellor, "The First Voyage to Russia," 9–10.

10 *Английские путешественники в Московском государстве в XVI веке*, перевод Ю.В. Готье. Москва, 1938, 13.

11 Власне, історія заснування цієї компанії відома якраз завдяки текстам Ченслера.

12 R. Hakluyt, *The Principal Navigations, Voyages, Traffiques And discoveries of the English Nation, made by Sea or over-land, to the remote and farthest distant quarters of the Earth, at any time within the compass of these 1500. Yeeres. Diuided into three several Volumes*. Vol. 1 (London, Bishop, Newberie, Barker, 1598), 237–255.

У другому тексті він закликав Корону укласти з царем договори для врегулювання цієї торгівлі. Створення двох текстів різного змісту, як видається, було зумовлено тодішньою релігійно-політичною ситуацією в Англії.

По поверненні на батьківщину влітку 1554 р. Ченслер дізнався, що молодий король Едуард VI, який підтримав експедицію, помер ще 6 липня 1553 р. Через півроку після цього на престол зійшла королева Марія і почала нову релігійну політику, що мала на меті відновлення католицької віри в Англії та новий союз із Римською Церквою. Почалися переслідування і навіть спалення: не менше 287 осіб були спалені і пізніше стали протестантськими мучениками. Інші були засуджені й померли в ув'язненні. У листопаді 1554 р. Марія запросила до країни кардинала Пола (Pole), що відпустив її королівству протестантський гріх, оголосив унію з Римом і почав програму контрреформації¹³.

Річард Ченслер повернувся в Англію, охоплену контрреформацією, і мусив конструювати свої тексти з огляду на нову атмосферу. Щойно приїхавши до Лондона, він написав листа під назвою *Книга про великого і могутнього царя Русі і князя Московського, про його володіння, про державний лад і про товари його країни* до свого дядька Кристофера Фротсингема¹⁴. У листі Ченслер зобразив Московію величезною і квітучою країною з численним населенням, містами і селами, багату на хліб та інші товари. У літературі цей лист кваліфікують як реалістичний опис економічної ситуації Московії перед опричиною¹⁵.

Порівняння текстів Ченслера, як буде показано далі, доводить, що він сильно змінив приватний, призначений для дядька, текст, коли укладав послання для католицької королеви.

Два листи

У листі до дядька Кристофера Фротингема Ченслер спочатку описує економічну ситуацію — вельми цікаво для торговців.

Русь (Russia)¹⁶ багата на землю і людей, і дуже багата на ті товари, які в ній є. Вони є відмінними ловцями сьомги та тріски; у них багато масла, званого у нас ворвань

13 *The Oxford History of Britain*, 299.

14 R. Hakluyt, *The Principal Navigations*, 237–242.

15 Соколов А. *Навстречу друг другу. Россия и Англия в XVI–XVIII вв.* Ярославль, 1992, 26.

16 У листі до дядька Ченслер не використовує жодного етноніму, коли пише про населення Московського царства. Він навіть не цілком певен щодо назви країни. Як видно, Ченслер не вважає Русь і Московію синонімами (пор. «Russia and Moscovia», «it was my chaunce to fall with the North partes of Russia before I came towards Moscovia»). Схоже, що для нього поняття «Русь» географічно ширше ніж «Московія», хоча свідчення цього тексту надто фрагментарні. Натомість у листі до королеви Ченслер вживає терміни «Russia» і «Moscovia» як синоніми. І тут з'являються прямі назви населення країни: «Russes» і «Moscovites». Загалом ці слова позначають тих самих людей, однак мають різні відтінки значень. «Moscovites» має політично-правові конотації, тоді як «Russes» — етнорелігійні. (*прим. ред.*)

(treine oyle), яке здебільшого виготовляється біля річки, званої Двиною. Вони вирубляють його й у інших місцях, але не в такій кількості, як на Двині. Вони ведуть також велику торгівлю вивареною із води сіллю. У північній частині країни є місця, де водяться хутрянні звірі: соболі, куниці, молоді бобри, білі, чорні та руді лисиці, видри, горностаї та олені. Там видобувають риб'ячий зуб; риба ця називається морж. Ловці її живуть у місці, званому Пустозеро (Postesora), і привозять риб'ячий зуб на оленях у Лампожію (Lampas) на продаж, а з Лампожії везуть у місце, зване Колмогори (Colmogro), де буває в Миколин день великий ярмарок. На захід від Колмогор є місто Гратанове (Gratanoe), по нашому — Новгород, де росте багато доброго льону і конопель, а також є дуже багато воску і меду. Голландські купці мають там склади. Там також дуже багато шкір, так само як і в місті, званому Псковом (Plesco); і в Пскові багато льону, коноплі, воску та меду; місто це розташоване від Колмогор за 120 миль.

Є там місто зване Вологда: тамтешні товари — сало, віск і льон, але їх не так багато, як у Новгороді. Від Вологди до Колмогор тече річка, звана Двиною, яка за Колмогорами впадає в море. Колмогори постачають Новгород, Вологду і Москву і всі навколишні області сіллю та солоною рибою. Від Вологди до Ярославля (Ieraslave) — 200 миль; це дуже велике місто. Тамтешні товари — шкіра, сало та хліб — у дуже великій кількості та деяка кількість воску, але його не так багато, як у інших місцях.

Москва (Mosco) розташована за 120 миль від Ярославля. Країна між ними рясніє маленькими селами, які так сповнені народу, що дивно дивитися на них. Земля вся добре засіяна хлібом, який жителі везуть до Москви в такій величезній кількості, що це здається дивовижним. Дехто везе хліб до Москви; інші везуть його звідти, і серед них є такі, що живуть не менше ніж за тисячу миль; всі їх перевезення здійснюють на санях. Ті, що їдуть по хліб з таких віддалених місцевостей, живуть у північних частинах володіннь великого князя, де холод не дає рости хлібу — такий він жорстокий. Вони привозять до Москви рибу, хутра та шкури тварин; у тих місцевостях кількість худоби невелика¹⁷.

Адресат листа, очевидно, був членом торговельної компанії, оскільки в інструкції для другої англійської експедиції до Московії 1557 р. згадано саме описані Ченслером товари:

Хай буде головним вантажем цих кораблів переважно віск, льон, жир і риб'ячий жир [...] шуб ми бажаємо не багато [...] що стосується повсті, ми в жодному разі не будемо посилати її [...] в жодному разі не посылайте необроблену (коноплю), оскільки наш фрахт коштує 4 фунти на тонну чи дещо менше¹⁸.

Головним видом товарів, який англійці купували у Московії, було не хутро, а матеріали для кораблів¹⁹. За яскравим описом Маєрса,

17 *Англійські путешественники в Московском государстве в XVI веке*, 55–56; R. Hakluyt, *The Principal Navigations*, 237–238.

18 K. Mayers, *North-East Passage to Muscovy*, 129.

19 K. Mayers, *North-East Passage to Muscovy*, 116, 129. Дослідник відзначає, що «флот, який розгромив іспанську Армаду, був значною мірою оснащений російськими канатами і тросами, і майже все це постачала Московська компанія» (K. Mayers, *North-East Passage to Muscovy*, 134–135).

Влітку та восени 1554 р. серед купців мало бути багато серйозних дискусій, коли вони намагалися оцінити доцільність чи недоцільність заснування торговельного підприємства у країні, про яку вони так мало знали і яка була приблизно за 2000 миль від них, через моря, які, очевидно, вже поглинули два з трьох кораблів, які вони вислали. [...] Можна лише захоплюватися швидкістю та сміливістю, з якою 200 з гаком членів компанії врешті-решт змінили свої плани. Вони були змушені покинути надію досягти багатств Сходу, принаймні на час, і їм довелося вирішити, чи варто спробувати розпочати торгівлю з Росією — «великим невідомим»²⁰.

Дії Компанії були цілком прагматичними. Вони спершу налагодили торгівлю з Московією, знайденою Ченслером як ринок для англійських тканин, але паралельно все ж спорядили ще один невеликий корабель для продовження пошуків північно-східного шляху до Китаю²¹. Однак встановлення дипломатичних зв'язків між двома державами в інтересах Компанії потребувало залучення вищих інстанцій. З цією метою Ченслер склав ще один опис Московії для королеви Марії в 1554 р.²² Наприкінці тексту він запропонував їй дозволити й підтримати торгівлю з цією країною:

Ось, що розповідають, Володарко, твої англійці, які нещодавно повернулися з Московії. Якщо Вашій Величності і Найсвітлішій Королеві завгодно буде дозволити їм вирушити туди ще раз, то вони безсумнівно відкриють весь Схід, який був відомий тільки *Liberio Patri* і Олександрові Великому, щоб Ваша Величність проникла в ту країну, про котру колись знали тільки два герої, які не мали суперників від Створення Світу²³.

Звісно, опис, призначений для королеви, мав містити дещо інший образ Московії, більш підходящий для неї і відмінний від того, що призначався для дядька й купців. Тому Ченслер скористався допомогою свого старого друга Клементя Адамса, що викладав у Кембриджському Кінгс Колледж і був домашнім вчителем королівських компаньйонів у Гринвичі. За свідченням Річарда Ідена, зафіксованого Гаклюйтом, Ченслер переказав свій опис Адамсу, який написав його красивою латиною²⁴.

Адамс допоміг Ченслеру створити опис для королеви, послуговуючись листом кормчого до дядька — на це вказують збіги формулювань у двох текстах. До того ж Адамс використав інший опис Московії, опублікований за декілька років до того, а саме — *Записки про Московію* Сигізмунда

Про те, що з 1550-х рр. компанія торгувала «корабельними» товарами див.: F. R. Dulles, *Eastward Ho! The First English Adventures to the Orient — Richard Chancellor — Anthony Jenkinson — James Lancaster — William Adams — Sir Thomas Roe* (London, 1931), 31.

20 K. Mayers, *North-East Passage to Muscovy*, 114.

21 K. Mayers, *North-East Passage to Muscovy*, 77–111.

22 Зусилля принесли успіх, і тому не дивно, що перші агенти Московської Компанії були одночасно послами королеви (K. Mayers, *North-East Passage to Muscovy*, 121).

23 R. Chancellor, "The First Voyage to Russia," 40–41.

24 R. Hakluyt, *The Principal Navigations*, 239.

Герберштейна 1549 р. Про це свідчать не тільки деякі спільні теми, а й текстуальні зв'язки. Використання «Записок» Герберштейна Адамсом цілком зрозуміло з огляду на поточну ситуацію. Ченслер створював свої тексти на піку контрреформації, коли спалювали протестантів. Тому у листі до королеви відсутні ті частини, що підкреслюють багатство східноєвропейської країни.

Водночас цей текст конструє образ Московії як потужної християнської, але не протестантської держави. Ченслер подає себе як прихильника католицизму, якому можна доручити керівництво подальшими місіями до Московії²⁵. Використання *Записок* Герберштейна було особливо доречним, бо імперському послу вже у 1525 р. вдалося переконати свого імператора Максиміліана у тому, що московити не прихильні до реформації²⁶.

Тут немає можливості показати вплив Герберштейна на Ченслера на всій протяжності тексту. Надалі я обмежуся лише двома фрагментами: прийом Ченслера у царя і опис релігії московитів. Пряме порівняння текстів ускладнено різницею мов. Текст Герберштейна спершу було видано латиною, а потім — верхньонімецькою XVI ст. Твір Ченслера було написано латиною, а пізніше опубліковано в англійському перекладі. На жаль, латинські оригінали його текстів не опубліковані. Однак, для цього дослідження важливі не стільки суто текстуальні, скільки тематичні зв'язки, а також подібності в композиції текстів²⁷.

Опис православної релігії

Ченслер присвятив окремий підрозділ релігії московитів і торкнувся чотирьох головних тем чільного представника контрреформації, Кардинала Пола: літургії, шлюбу кліриків, освіти й церковної ієрархії. Початок цього тексту

25 U. Grassnick, *Ratgeber des Königs. Fürstenspiegel und Herrscherideal im spätmittelalterlichen England* (Köln et al., 2004); C. Soldat, "The Cultural Borders of Religion. Reactions to Russian Orthodoxy by Early Modern Diplomats and Businessmen," *Borderland Identities. Territory and Belonging in Central, North and East Europe*, ed. by Madeleine Hurd (Eslöv, 2006), 355–377.

26 S. Bogatyrev, "Diplomats and Believers. Herberstein and Cross-Confessional Contacts in the Sixteenth Century," *450 Jahre Sigismund von Herbersteins De Rerum Moscoviticarum Commentarii, 1549–1999. Jubiläumsvorträge*, eds. Frank Kämpfer and Reinhard Frötschner (Wiesbaden, 2002), 215–234; F. Kämpfer, "Herbersteins nicht eingestandene Abhängigkeit von Johann Fabri aus Leutkirch," *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* 44, 1996, 1–27; Хорошкевич А.Л. Русские обычаи в изображении Герберштейна, *450 Jahre Sigismund von Herbersteins De Rerum Moscoviticarum Commentarii, 1549–1999. Jubiläumsvorträge*, eds. Frank Kämpfer and Reinhard Frötschner (Wiesbaden, 2002), 49–76; C. Soldat, "The Cultural Borders of Religion. Reactions to Russian Orthodoxy by Early-Modern Diplomats and Businessmen," *Borderland Identities. Territory and Belonging in Central, North and East Europe*, ed. by Madeleine Hurd (Eslöv, 2006), 355–377.

27 C. Soldat, "Novgorod Counter Histories around 1700. The Story about Ivan the Terrible's Raid of Novgorod reconsidered," *Russian History* 48 (3–4), 2021, 231–286; C. Soldat, "Response," *Russian History* 48 (3–4), 2021, 316–320; C. Soldat, "Looking up what others wrote. Eyewitnesses and the Literary Framework of 16th-Century German Pamphlets about Ivan the Terrible's Oprichnina," *Canadian-American Slavic Studies* 55 (2), 2021, 111–135.

подібний до Герберштейна: «Вони тримаються вчення Грецької Церкви»²⁸; «Від самого початку і до цього дня Русь тримається християнської віри грецького обряду»²⁹. За цим йде невеликий параграф про вшанування ікон, частково заснований на Герберштейні.

Вони мають багато зображень святих, яким моляться і роблять приношення; перед ними запалюють воскові свічки і окропляють святою водою, і більше ніяк не вшановують. Кажуть, що наші образи, які встановлені в церквах і різьблені, не мають божественності. У своїх приватних будинках вони мають образи своїх домашніх святих, і переважно ставлять їх у найтемнішому місці будинку; хто входить до дому свого сусіда, той першим вітає його святих, хоч і не бачить їх³⁰.

В англійському тексті написано «кажуть, що наші образи...»³¹. Цим «ми» Ченслер вже від початку визнає себе католиком і відмежовується від протестантизму, що був уведений Едуардом VI і призвів до іконоборства в Англії. Потім Ченслер переходить до питання шлюбів священників, що було одним із пунктів протестантської критики католицизму.

Духовні особи та миряни не відрізняються ані за одягом, ані за звичками. Шлюб нікому не забороняється; але у них є правило і звичай, що якщо у священника помре дружина, то до другого шлюбу він не вступає, і тому білі священники (secular priests) стають ченцями, які мають дотримуватися цнотливості³².

За Герберштейном,

У білі священники висвячують здебільшого тих, хто довго служив при церквах у сані диякона. Висвячують тільки тих, хто перебуває в шлюбі, через що і святкування весілля, і поставлення зазвичай влаштовуються разом. Якщо ж про наречену якогось диякона йде погана слава, то його не висвячують у сан, якщо він не візьме собі дружину бездоганної поведінки. Після смерті дружини священник відмовляється від виконання служіння, якщо ж він живе цнотливо, то може поряд з іншими церковнослужителями брати участь в обіднях та інших богослужіннях, будучи свого роду служителем у хорі³³.

28 R. Chancellor, "The First Voyage to Russia," 35.

29 Герберштейн С. *Записки о Московии. В двух томах. Том 1. Латинский и немецкий тексты, русские переводы с латинского А. И. Малеина и А. В. Назаренко, с ранненововерхненемецкого А. В. Назаренко*. Под ред. А. Л. Хорошкевич. Москва, 2008, 145–146; Sigismund Herberstein, *Rerum Moscoviticarum Commentarii. Synoptische Edition der lateinischen und der deutschen Fassung letzter Hand — Basel, 1556 und Wien, 1557* (München, 2007), 109.

30 R. Chancellor, "The First Voyage to Russia," 35; Герберштейн С. *Записки о Московии*, 203–204, 264–265; Sigismund Herberstein. *Rerum Moscoviticarum Commentarii*, 150, 194–195.

31 R. Chancellor, "The First Voyage to Russia," 35.

32 R. Chancellor, "The First Voyage to Russia," 35.

33 Герберштейн С. *Записки о Московии*, 152–153; Sigismund Herberstein. *Rerum Moscoviticarum Commentarii*, 115.

Далі Ченслер робить зауваження про літургію «власною мовою» і причащання не під обома видами, а тільки «на квасному хлібі», причому для всіх охочих.

Їхнє богослужіння відбувається їхньою власною мовою, і кожен може його розуміти. Євхаристію звершують на квасному хлібі; після освячення його носять по церкві на таці і не забороняють нікому, хто хоче, брати його. Вони використовують і Старий, і Новий Заповіт і читають його своєю власною мовою, але так плутано, що самі ті, хто читає, не розуміють, що кажуть; і коли будь-яка частина обох Заповітів читається, їм за звичасм дозволено перешіптуватися, говорити і шуміти, але під час решти служби вони зберігають повну тишу і благоговіння³⁴.

За Герберштейном,

Також і хліб, навіть до того, як він, за нашими поняттями, освячений належними словами, вони проносять по церкві і з усталеною молитвою благоговійно схиляються перед ним. [...] священників і дияконів, один із яких ніс на голові страву з хлібом, уже готовим для освячення [...] Причащаються вони під обома видами, з'єднуючи хліб із вином, тобто тіло з кров'ю. Священик бере ложкою частинку з чаші і подає її тим, хто причащається. Кожен може приймати тіло Господнє стільки разів на рік, скільки йому буде завгодно, але за умови попередньої сповіді; втім, вони мають для того й встановлений час — близько свята Великодня. Вони дають причастя семирічним дітям, говорячи, що в цьому віці людина вже може грішити [...] Євангельські книги вони складають тільки в почесних місцях, як священну річ, і не торкаються до них руками, якщо раніше не осінують себе хрестом і не виявлять поваги, оголюючи і схиляючи голову, потім лише беруть їх у руки з найбільшим благоговінням. [...] Крім того, підходящі послання та євангеліє, щоб народу було краще чути їх, читаються перед народом поза вітварем³⁵.

Твір Герберштейна мав не стільки букввальний текстологічний, скільки інформаційно-композиційний вплив на послання Ченслера. Значну частину фактографічного матеріалу англійського автора можна було почерпнути з виданого у 1549 р. латинського опису Московії імперського посла. Як видається, саме звідти Ченслер і Адамс зробили запозичення для формування власного тексту³⁶.

34 R. Chancellor, "The First Voyage to Russia," 35–36. У першому російському перекладі цього тексту 1838 р. цей фрагмент цілковито викривлено. Там, де мали би стояти слова «але так плутано, що самі ті, хто читає, не розуміють, що кажуть», написано «очень связно». Загалом цей «переклад» є неповним, тенденційним, а фактично — фальсифікатом. Див.: Первое путешествие англичан в Россию в 1553 году, *Журнал Министерства народного просвещения*. Вып. XX. 1838, 61.

35 Герберштейн С. *Записки о Московии*, 202–203, 204–205, 228–229; Sigismund Herberstein. *Rerum Moscoviticarum Commentarii*, 149, 150, 168.

36 Зокрема, про користування Герберштейном свідчать такі дрібні деталі, як, наприклад, повідомлення про те, що священник носить по церкві святі дари «на голові». Щоправда, важливо, що це повідомлення міститься лише у листі Ченслера до дядька, в у посланні до королеви — відсутнє (R. Hakluyt, *The Principal Navigations*, 242).

Порівняння з Герберштейном є інструментом, за допомогою якого можна виокремити оригінальні відомості Ченслера або визначити ступінь і характер обробки запозиченого матеріалу. Наприклад, оригінальним виявляється параграф про те, що московити не дуже освічені в богослов'ї³⁷. Натомість наступний за ним фрагмент про чотири пости знов таки засновано на Герберштейні.

Вони мають чотири пости на рік, які вони називають за іменами святих: перший починається разом із нашим Великим постом, другий серед них зветься Петрів піст, третій отримав назву від дня Пресвятої Діви, а четвертий і останній починається від дня святого Филипа. Але як ми починаємо Великий піст з середи, так вони — з неділі. У суботу їдять м'ясо. Щоразу, коли наближається якесь із тих пісних свят, дивляться, який тиждень буде перед ними; так само тиждень вони живуть повністю на білому м'ясі, і своєю простою мовою вони називають ці тижні постом масла. Під час своїх постів сусіди скрізь ходять один до одного і відвідують один одного, і цілують один одного поцілунками миру на знак їхньої взаємної любові та християнської згоди, і тоді вони також частіше, ніж будь-коли, ходять до Святого Причастя. Коли минуло сім днів від початку посту, тоді вони часто або ходять до своїх церков, або залишаються вдома і часто моляться, і протягом цих семи ночей вони не їдять нічого, крім трав; але після закінчення цього семинічного посту вони повертаються до своєї колишньої нестриманості в пияцтві, тому що вони відомі п'яниці. Що стосується дотримання їхніх днів посту, вони роблять це дуже суворо; вони також не їдять нічого, крім трав і солоної риби, поки тривають ті дні посту, але щосереди та щоп'ятниці кожного тижня протягом року вони постять³⁸.

Тут Ченслер використав спеціальну главу Герберштейна про пости. Він помилково інтерпретує Герберштейна, стверджуючи, що всі пости починаються з Масляни. Так само помилково він передає своє джерело, коли пише, що по суботах навіть під час посту можна їсти м'ясне.

За Герберштейном,

У Великий піст вони постять сім тижнів поспіль. У перший (тиждень), який у них називається *Супна*, тобто «сирний», вони їдять молочне; у наступні ж тижні всі вони, крім подорожніх, утримуються навіть від риби. Деякі приймають їжу тільки в неділю та суботу, а в інші дні утримуються від усілякої їжі. Деякі ж їдять по неділях, вівторках, четвергах і суботах, а утримуються три дні. Є дуже багато і таких, які у понеділок, середу та п'ятницю задовольняються шматком хліба з водою. Інші пости у році вони дотримують не так строго; а постять вони з восьмого дня по П'ятдесятниці, на який у них припадає свято всіх святих, і до свята Петра та Павла; цей пост називається Петрівським. Потім вони мають піст Пресвятої Діви, з першого серпня до Успіння Марії. Також Филипів піст протягом шести тижнів перед Різдом Христовим; Филипівим він називається тому, що згідно з їхнім календарем початок його припадає на Филипів день. Нарешті, якщо свято Петра

37 R. Chancellor, "The First Voyage to Russia," 36.

38 R. Chancellor, "The First Voyage to Russia," 36–37.

та Павла, а також Успіння припаде на середу чи п'ятницю, то тоді й цього дня вони не їдять м'яса. Вони не вшановують постом жодного святого, крім усічення голови святого Іоанна, яке справляють щороку 29 серпня. Якщо під час Великого посту трапиться якийсь урочистий день, як, наприклад, Благовіщення Марії, то тоді вони вживають у їжу рибу. На ченців же накладені пости набагато суворіші і тяжкі, і доводиться задовольнятися квасом, тобто кислим питвом, і водою, змішаною із закваскою. І священникам у цей час заборонені мед та пиво, хоча тепер усі закони та статuti все більше приходять у недбалість та порушуються. Вони їдять м'ясо в суботу, а в середу утримуються³⁹.

Решта викладу Ченслера про релігію московитів, варто думати, заснована на особистому досвіді автора⁴⁰. Але в подальшому тексті знов таки віднаходимо інформацію, взятую з Герберштейна. Зокрема, це два фрагменти: про те, що московити «наскільки стримані у їжі, настільки ж не стримано пиячать»⁴¹; і про золотого ідола татар.

Є певна частина Московії, яка межує з країнами татар, де ті московити, що там живуть, є великими ідолопоклонниками. Серед них є один відомий ідол, якого

39 Герберштейн С. *Записки о Московии*, 162–163, 164–165, 208–211; Sigismund Herberstein, *Rerum Moscoviticarum Commentarii*, 122, 124, 153–154.

40 R. Chancellor, “The First Voyage to Russia,” 37–38: «У них є дуже багато монастирів, яким належить багато майна для їхнього утримання, бо братчики та монахи володіють принаймні третиною земель у всьому Московському царстві. Для монахів існує вічна заборона їсти м'ясо, тому їхнє м'ясо складається лише з солоної риби, молока та масла. Крім того, закони та звичаї їхньої релігії не дозволяють їм взагалі їсти свіжу рибу; і в ті чотири пости, про які ми говорили раніше, вони взагалі не їдять риби; вони живуть тільки травами та огірками, які вони постійно вирощують з цією метою і стежать за тим, щоб вирощувати та солити їх для споживання. Що стосується їхнього напою, то він дуже слабкий. Для виконання своїх обов'язків вони щодня проводять службу, і то рано-вранці, напередодні дня, і починають своє служіння таким чином і з такою уважністю, що вони обов'язково закінчують його раніше дня; і близько дев'ятої години ранку вони відправляють Причастя. Зробивши це, вони йдуть обідати, а після обіду знову йдуть на службу (подібно також після вечері), а тим часом, поки вони обідають, читається певний виклад або тлумачення Євангелія.

Кожного разу, коли настоятель монастиря помирає, цар забирає все його домашнє майно, худобу, стада овець, золото, срібло та все, що він має, а той, хто має його замінити на його місці та посаді, викупує всі ці речі у імператора за гроші.

Їхні церкви побудовані з дерева, а башти їхніх церков здебільшого покриті гонтовими дошками. Біля дверей своїх церков вони зазвичай будують якийсь вхід або ганок, як це робимо ми, а на своїх церковних подвір'ях вони зводять певний дерев'яний будинок, у якому вони встановлюють свої дзвони, в яких іноді лише один, у деяких два, а в деяких також три.

У них є один дивний і рідкісний звичай, але все ж дуже смішний, а це ось що: коли хтось із них помирає, вони беруть тіло мертвого і кладуть його в труну або скриню; і в руку трупа вони кладуть маленький сувій, і в ньому пишуть ці слова, що той самий чоловік помер русом з русів (а Russe of Russes), прийнявши віру і померши в ній. Вони кажуть, що вони посилають цю записку чи листа до святого Петра, який, отримавши його, як вони стверджують, читає його і поволі впускає його на небо, і що його слава і місце вищі і більші, ніж слава християн Латинської Церкви, вважаючи себе прихильниками більш широкій віри та релігії; вони дотримуються думки, що ми лише наполовину християни і тільки вони є істинною та досконалою Церквою».

41 Герберштейн С. *Записки о Московии*, 262–263; Sigismund Herberstein, *Rerum Moscoviticarum Commentarii*, 153–193; R. Chancellor, “The First Voyage to Russia,” 37. Ця малоприємна деталь також пропущена у російському перекладі 1838 р. (Первое путешествие англичан в Россию в 1553 году).

вони називають Золота Баба; і вони мають звичай, що кожного разу, коли якась чума чи якесь лихо вражає країну, як-от голод, війна чи щось подібне, тоді вони проходять, щоб порадитися зі своїм ідолом, що вони роблять таким чином: вони падають ниць перед ідолом, і моляться йому, і ставлять перед ним цимбал, і навколо ставлять осіб, обраних за жеребом; на свій цимбал вони кладуть срібну жабу і грають на цимбалі, і до кого б із тих обраних людей ця жаба не підійшла, його беруть і незабаром убивають; і я не знаю, якими чарами диявола чи ідола, але він негайно повертається до життя, а потім розкриває і усуває причини поточного лиха. І цим знанням, як заспокоїти ідола, вони рятуються від неминучої небезпеки⁴².

За Герберштейном,

Золота Баба, тобто *Aurea anus* — це ідол, що стоїть при гирлі Обі в області Обдора, на тому березі. По берегах Обі та по сусідніх річках розташовано всюди багато фортець, правителі яких, як кажуть, усі підпорядковані царю московському. Розповідають, точніше кажучи, вигадують, ніби ідол Золотої Баби — це статуя у вигляді старої, що тримає на колінах сина, і там уже знову видно ще дитину, про яку кажуть, що це її онук. Ба більше, ніби вона поставила там якісь інструменти, що видають постійний звук на зразок труб. Якщо це й так, то я вважаю, що це походить від [сильного і постійного] вітру, що дме на ці інструменти⁴³.

Загалом у розділі про релігію Ченслер дуже майстерно препарував використане джерело. Він не тільки надав базову інформацію, що цікавила Англійську Корону в той час, а й переплів відомості Герберштейна з власними спостереженнями.

Прийом у царя

На початку свого твору Ченслер теж спирався на Герберштейна, а саме — в описі прийому англійців у царя Івана Васильовича. Тут він навіть не порушив порядок церемонії: від запрошення англійців до царя і прийому в Золотій Палаті до подальшого бенкету — усе описано, як у Герберштейна. Оскільки ми вже знаємо, що Ченслер komponував свій текст за допомогою відсилок до твору імперського посла, немає потреби у громіздкій таблиці. Паралельні читання з Герберштейна буде наведено лише у примітках. Нижче в основному тексті подано фрагменти з опису Ченслера⁴⁴.

Після того, як вони пробули в місті близько дванадцяти днів, до них відправили посланця, щоб привести їх до царського дому, і вони, будучи втомленими від довгого перебування, були готові і бажали це зробити; і коли увійшли до воріт двору,

42 R. Chancellor, "The First Voyage to Russia," 38–39.

43 Герберштейн С. *Записки о Московии*, 372–373; Sigismund Herberstein, *Rerum Moscoviticarum Commentarii*, 271–272; R. Chancellor, "The First Voyage to Russia," 39, прим. 57.

44 R. Chancellor, "The First Voyage to Russia," 24–27.

там сиділа дуже почесна група придворних числом до ста, усі вдягнені в золотий одяг до литок⁴⁵. І тоді, коли їх провели до прийомної зали, наші люди почали дивуватися величчю царя. Його сидіння було високо на самому царському престолі, він мав на голові діадему або корону із золота, був одягнений у мантию ювелірної роботи, а в руці він тримав скіпетр, прикрашений і оздоблений дорогоцінним камінням; і, окрім усіх інших знаків і проявів честі, в його обличчі була величність, пропорційна досконалості його стану. По один бік від нього стояв його головний секретар, по інший — великий восначальник, обидва теж одягнені в золотий одяг; а потім там засідала рада зі ста п'ятдесяти осіб, усі найвищого статусу і так само вбрані⁴⁶. Від настільки почесного зібрання і такої величності царя та цього місця наші люди могли б захопитися і розгубитися; але, незважаючи на це, магістр-канцлер, не будучи при цьому нічим наляканим, віддав честь царю та виконав свій обов'язок за звичаєм Англії, а також передав йому листи нашого короля Едуарда Шостого. Цар, узявши та прочитавши листи, почав трохи розпитувати їх про добробут нашого короля; на що наші люди відповіли йому прямо і небагатослівно; після цього наші люди представили щось царю через головного секретаря, який під час вручення зняв капелюха, хоч до того був увесь час із покритою головою⁴⁷. І потому цар, запросивши їх на обід, відпустив їх від себе⁴⁸.

Пробувши там дві години, нарешті покликав їх гонець на обід. Вони пішли і, будучи проведеними у золотий двір (бо так вони називають це, хоча не дуже чесно), вони побачили царя, який сидів на високому та величному сидінні, одягнений у срібну мантию та з іншою діадемою на голові; наші сіли навпроти нього на відведені їм місця⁴⁹.

Посеред кімнати стояла велика шафа в один квадратний фут, а на ній також стояла кругла дошка у вигляді піраміди, широка внизу і вузька вгорі, і що вищою була сходинка, то вужчою вона була за попередню. На цю шафу була покладена царська таця, настільки велика, що сама шафа не могла витримати її ваги; більша частина всіх посудин і кубків була зроблена з дуже чистого золота. А серед решти було чотири горщики дуже великого розміру, які прикрашали решту таці, оскільки вони були настільки високими, що вони вважали їх щонайменше п'ять футів

45 Герберштейн С. *Записки о Московии*, 546–547; Sigismund Herberstein, *Rerum Moscoviticarum Commentarii*, 403: «При в'їзді до фортеці ми бачили, що у різних місцях були поставлені люди різних звань. Біля воріт стояли містяни, а вояки і слуги займали площу».

46 Герберштейн С. *Записки о Московии*, 548–549; Sigismund Herberstein, *Rerum Moscoviticarum Commentarii*, 405: «І тільки коли ми входили до володаря, радники встали перед нами; та якщо присутні брати володаря, то вони не встають, а сидять з неприкритою головою. І один з перших, звернувшись до володаря, промовив за власним бажанням і без нашого прохання такі слова».

47 Герберштейн С. *Записки о Московии*, 550–551; Sigismund Herberstein, *Rerum Moscoviticarum Commentarii*, 407: «Коли ми з того місця по черзі вітали володаря, то був присутній тлумач, що перекладав дослівно. Як почув серед іншого імена Карла і Фердинанда, встав і зійшов з лави, дослухавши привітання до кінця, запитав: «Чи здоровий брат наш Карл, обраний римським імператором і найвищим королем?» Поки граф відповідав: «Здоровий», тим часом зійшов до лави й сів».

48 Герберштейн С. *Записки о Московии*, 554–555. Sigismund Herberstein, *Rerum Moscoviticarum Commentarii*, 409: «Закінчивши привітання і трохи посидівши, володар одне за одним запросив нас такими словами: «Ти пообідаєш зі мною».

49 Герберштейн С. *Записки о Московии*, 554–555; Sigismund Herberstein, *Rerum Moscoviticarum Commentarii*, 409: «Поки ми викладали там деяким призначеним володарем радникам і секретарям решту доручень нашого посольства, йшла підготовка столів».

заввишки⁵⁰. Були також на цій шафі певні срібні діжки, не дуже відмінні за обсягом від наших фіркінів, у яких зберігався царський напій⁵¹. З кожного боку зали стояло чотири столи, кожен із яких був застелений і вкритий дуже чистими скатертинами, куди компанія піднімалася трьома сходинками або ступенями, і всі вони були заповнені присутніми. Усі гості були одягнені в полотняне вбрання, а всередині — у вишукані шкури, і таким чином вирізняли цей царський бенкет. Цар, беручи до рук хліб або ніж, перш за все хреститься на чолі. Ті, хто користується особливою прихильністю царя, сидять на одній лаві з ним, але дещо подали від нього⁵². А перед тим, як принесуть м'ясо, сам цар, за давнім звичаєм московських царів, спочатку дарує шматок хліба кожному зі своїх гостей, голосно вимовляючи його титул і посаду таким чином: «Великий князь Московський і государ Русі Іван Васильович (і далі слуга називає ім'я гостя), подає тобі хліб»⁵³. Після цього всі гості встають і по черзі знову сідають. Коли це зроблено, входить служник зали з чималим товариством слуг, що несуть посуд, і, віддавши шану цареві, ставить на стіл молодого лебедя на золотому блюді і негайно ж бере його звідти, передаючи різнику і сімом іншим його товаришам, щоб вони розрізали його; після цього м'ясо роздають гостям з подібною ж пишністю і церемоніями⁵⁴. Тим часом розпорядник отримує свій хліб і подає цареві, а потім, віддавши шану, він відходить.

Щодо решти посуду, оскільки він був принесений не в порядку, наші люди не змогли повідомити нічого певного; але це правда, що все начиння і посуд для пиття, які були тоді в користуванні ста гостей, були з чистого золота, і столи були так заставлені золотим посудинами, що деяким з них не вистачало місця.

Не слід забувати, що було сто сорок слуг, одягнених у золоті шати, які під час обіду тричі змінювали своє вбрання, і ці слуги так само, як і решта гостей, отримували хліб від царя. Нарешті, коли закінчилася вечеря і принесли свічки (бо на-

-
- 50 Герберштейн С. *Записки о Московии*, 556–557; Sigismund Herberstein, *Rerum Moscoviticarum Commentarii*, 411: «На столах були розставлені невеликі посудини: одні з оцтом, другі — з перцем, треті — з сіллю; вони були розставлені і розміщені вздовж столу так, щоб на кожних чотирьох гостей було по одному набору з цих трьох посудин».
- 51 Герберштейн С. *Записки о Московии*, 554–555; Sigismund Herberstein, *Rerum Moscoviticarum Commentarii*, 410: «Посеред зали стояв столик, заставлений різноманітними золотими й срібними келихами».
- 52 Герберштейн С. *Записки о Московии*, 554–555; Sigismund Herberstein, *Rerum Moscoviticarum Commentarii*, 409: «Потім, коли приготування до обіду було завершено, і володар, (його) брати й радники вже сиділи, нас повели до обідньої зали, і зразу ж радники та всі інші по черзі встали перед нами».
- 53 Герберштейн С. *Записки о Московии*, 556–557; Sigismund Herberstein, *Rerum Moscoviticarum Commentarii*, 411–412: «між тим, коли усі сіли, володар покликав одного зі своїх слуг і дав йому два довгі шматки хлібу зі словами: «Дай графу Леонарду і Сигізмунду цей хліб». Слуга, взявши з собою тлумача, підніс хліб нам обом по черзі з такими (словами): «Графе Леонарде, великий пан Василій, Божою милістю цар і володар всієї Русі і великий князь, являє тобі свою милість і посилає тобі хліб зі свого столу»».
- 54 Герберштейн С. *Записки о Московии*, 558–559; Sigismund Herberstein, *Rerum Moscoviticarum Commentarii*, 413: «Нарешті стільники вийшли по їжу [знову не виявивши жодної шани володарю] і принесли горілку, яку вони завжди п'ють на початку обіду, а потім — смажених лебедів, яких у м'ясні дні вони майже завжди подають гостям як першу страву. Три з них поставили перед володарем; він проколов їх ножем, щоб дізнатися, котрий кращий за інші; після чого відразу ж велів їх віднести. Усі відразу ж вийшли у тому ж порядку, в якому ввійшли, і поклали розпатраних і розрізаних на частини лебедів на менші таці, по чотирі шматки на кожну».

стала ніч), цар звернувся до усіх своїх гостей і вельмож за іменами, причому так, що здається дивовижним, щоб правитель, зайнятий великими державними справами, так добре запам'ятав стільки різноманітних індивідуальних імен. Руси сказали нашим людям, що причина цього, як і роздачі хліба в такий спосіб, полягає у тому, щоб цар пам'ятав про свій двір, і, крім того, щоб таким чином можна було дізнатися про тих, хто впав у немилість⁵⁵.

Можна було б вважати, що московський дипломатичний протокол від часів великого князя Василя III до царя Івана IV не надто змінився. Але більш вірогідно, що перед нами літературне запозичення із Герберштейна, що мало на меті справити враження на королеву. Воно мало показати, що в Московії влаштували царський посольський прийом скромному керманичу Ченслеру, який був навіть не лідером експедиції, а лише заступником⁵⁶.

Для чого Ченслеру Герберштейн?

Річард Ченслер не приховав відсилки до свого літературного джерела, ніби хотів, щоб високопоставлені читачі їх відчитали. Як видається, він спирався на твір Герберштейна цілком свідомо, і зокрема для того, щоб при дворі королеви це помітили. Загалом, через використання цього джерела він досягав кількох цілей.

По-перше, при дворі могли перевірити, що Ченслер написав правду про Московію. Він показував, що його текст спирається на найновіший опис Московії знаменитого вченого й посла Римської імперії — Герберштейна, опублікований лише за декілька років до того: у 1549 р. у Відні в друкарні Йогана Сінгрінера та у 1551 р. у Базелі в майстерні друкаря Опорінуса⁵⁷. По-друге, уподібнення урочистих прийомів Ченслера та імперського посла було компліментом королеві, що панувала над менш ніж 3 мільйонами людей і 11 мільйонами овець. По-третє, це був комплімент шляхетству, адже Ченслер ніби передбачав, що вони вже прочитали свіжу книгу про Московію⁵⁸.

55 Герберштейн С. *Записки о Московии*, 558–559; Sigismund Herberstein, *Rerum Moscoviticarum Commentarii*, 413–414: «Біля володаря стоїть людина, що подає йому чашу; от через нього володар і посилає окремим (особам) хліб та іншу їжу. Володар звичайно дає попередньо скуштувати шматочок стольнику, потім відрізає від різних шматків і пробує, після чого посилає братові або якомусь раднику, або послам одну страву, яку вже куштував сам. Послам такі наїдки посилають завжди зі значно більшою урочистістю, ніж це було сказано про хліб; одержавши їх, належить вставати не тільки тому, кому їх надіслано, а й усім і кожному, тож якщо володар кількаразово виявляє свою милість людина може неабияк втомитися від вставання, стояння, подяки і частого нахиляння голови в усі боки».

56 Чи справді прийом Ченслера відбувався настільки пишно, слід було б перевіряти за московськими джерелами, і тут це зробити неможливо.

57 Німецьке видання в той час тільки готували, і різниця між латинським і німецьким текстами помітна у публікаціях Кемпфера і Хорошкевич.

58 Є навіть свідчення про те, що англійці користувалися Герберштейном, і особливо його географічною картою, під час підготовки експедиції до Китаю (S. Baron, "Muscovy and the English Quest for a Northeastern Passage to Cathay (1553–1583)," *Acta Slavica Iaponica* 3, 1985, 1–17).

По-четверте, використання авторитетної книги Герберштейна, «академічного» латинського опису Московії, виражало уявлення Ченслера про самого себе і було помітно його сучасникам. Це свідчило про те, що він був вихованою і освіченою людиною, добре підготовленою до першого контакту з московським царем, укладання торговельного договору і керівництва подальшими експедиціями.

Та не менш важливим був релігійний аспект. Свого часу Герберштейна спеціально відправляли до Московії для з'ясування, чи можуть московити стати прибічниками реформації. Гуманіст і єпископ Відня Йоган Фабер для цього склав питальник, на який Герберштейн у своєму донесенні чесно відповідав⁵⁹. Таким чином, Ченслер позиціонував себе як католика в очах королеви не тільки через слова про «наші зображення», а й через відсилки до авторитетного тексту католика про православну релігію. Адже Герберштейн детально зупинявся саме на тих пунктах (зазначені раніше), що цікавили кардинала Пола, зилота контрреформації в Англії часів королеви Марії.

Має значення й те, що у викладі Ченслера зауваження про релігію розташовані наприкінці тексту і що найбільш помітне запозичення з Герберштейна, епізод про Золоту Бабу татар, також вміщено в заключній частині твору. А прикінцеві фрагменти тексту (особливо, якщо їх читали в голос, як звичайно було у ранньомодерну добу) найліпше відкладаються у пам'яті.

Порівняння листа Фротингему з посланням королеві Марії показує, що Ченслер був готовий перетворитися з протестанта на католика для досягнення своїх особистих кар'єристських цілей. Перед англійською королевою він виявляв себе як справжнього католицького підданого. Це відбувалося через використання низки літературних стратегій, зокрема порівняння православ'я і католицтва. Це давало Ченслеру шанс зізнатися у шануванні зображень святих у церкві та у дотриманні постів. Іншими словами, опис православ'я зовсім не пов'язаний зі справжнім інтересом Ченслера або королівського двору до релігії московитів. Можна гадати, що вся доповідь королеві не відповідала на запити Англії в її інтересі до Московії, а передовсім забезпечувала ситуативні прагматичні інтереси самого автора. Опис Московії для Ченслера став засобом виживання в умовах Контрреформації і водночас інструментом кар'єрного зростання⁶⁰.

За допомогою опису Московії Ченслеру вдалося не тільки показати цю країну як вигідніший ринок, ніж Китай, а й переконати королеву, що в релігійному плані Московія не несе загрози для католицтва. Композиція і зміст

59 F. Kämpfer, "Herbersteins nicht eingestandene Abhängigkeit von Johann Fabri aus Leutkirch," *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*. 44, 1996, 1–27.

60 До речі, німець Генріх Штаден тридцять років по Ченслерові спробував зробити кар'єру у той самий спосіб, що й англієць, і склав опис Московії для імператора «Священної Римської імперії». Див.: С. Soldat, *Russland als Ziel kolonialer Eroberung. Heinrich von Stadens Pläne für ein Moskauer Reich im 16. Jahrhundert* (Bielefeld, 2022), 219.

тексту були покликані переконати читачку в тому, що православ'я не має нічого спільного з протестантизмом. І в цьому Ченслер не відрізняється від Герберштейна. Слід погодитися з тими дослідниками, які писали, що релігія та релігійна політика не мали значення для англійського «відкриття Московії»⁶¹. Як було продемонстровано, питання віри відіграли дуже важливу роль у створенні текстів, що стали підставою встановлення англо-московських зв'язків.

26 лютого 1555 р. королева і король затвердили привілей для англійської Московської компанії. Вже у травні два кораблі під орудою «головного керманича флоту» Річарда Ченслера почали подорож до Білого моря⁶². За цією експедицією послідували наступні⁶³. Це означає, що літературний проєкт Ченслера виявився вкрай успішним. Але саме тому до його текстів як історичних джерел, що описують «реальності», слід підходити дуже обережно.

Кельнський університет

61 F. R. Dulles, *Eastward Ho!*, 26; Wilson F. *Muscovy. Russia through Foreign Eyes 1553–1900* (London, 1970), 30. Зокрема, Франческа Вілсон стверджує: «Chancellor, seeing nothing in Russian religion except superstition and idolatry, gloriously certain of the superiority of his own Protestant (sic!) church, set the pattern to many generations of observers» (F. Wilson, *Muscovy*, 30, прим. 4). З цим не можна погодитися.

62 K. Mayers, *North-East Passage to Muscovy*, 115.

63 Англійська торгівля сприяла розвитку північного краю Московії. Близько 1582 р. почалася торгівля поблизу монастиря св. Архангела Михаїла, де за наказом царя у 1583 р. було засновано торговельне містечко, спершу назване Новгородок, а згодом — Архангельск. Такі міста, як Холмогори і Ярославль ставали центрами збирання московських товарів для відправки по річках до Архангельська. Справа була ризикованою, але прибутки від вдалої торгівлі були величезними (J. T. Kotilaine, *Russia's Foreign Trade. An Economic Expansion in the Seventeenth Century* (Leiden — Boston, 2005), 15–24). Торгівля англійців, започаткована Ченслером, тривала аж до революції 1917 р.